

З А К Љ У Ч А К

Велике прекретнице и значајнији догађаји у политичком животу средњовековне Србије, увек су на изванредан начин утицали на тековине културе и уметничко стваралаштво, изазивајући нарочите преображаје у монументалној архитектури, другостепеној пластици, пластичној декорацији и сликарству.

Крупан корак у политичкој историји средњовековне Србије начињен је појавом новог курса политичког гравитирања према јужним византијским територијама за време краља Милутина. Освајачке тежње на рачун Византије водиле су ближег контакту са цивилизацијом цариградске метрополе, а нарочито са културним достигнућима њених грчких провинција. Тако је у овом преломном периоду настала широка византинизација српске културе. Под непосреднијим и снажнијим утицајима културе освојених грчких територија, у архитектури изчезавају утицаји старе романске традиције. Распадањем моћног Душановог царства настало је време жестоких феудалних супротности и борби за превласт међу новоформираним феудалним јединицама. Коначно, за време кнеза Лазара пренет је политички и културни центар српских земаља на подручје слива Мораве.

Кнез Лазар властелин и логофет, који је почео политичку и војничку каријеру на Душановом двору, после слома великог српског царства истакао се међу српском властелом као „самодржавнын господињ срьблемь“ у Поморављу. Продирањем Турака са југа, долази до померања центра културе у долину Велике Мораве. У овим центрима цветала је култура позне епохе средњовековне Србије, која је била искључиво везана за монашку средину.

У току последњих осам деценија слободe и самосталности Лазареве Србије у ова жаришта српског интелектуалног и уметничког живота склонили су се и деловали многи образовани људи, протомајстори градитељи, сликари, скулптори, преписивачи књига, илуминатори и песници, који су оставили за собом дела трајне вредности.

Најважнија збивања овог времена била је консолидација државне управе и решавање односа српске цркве према цариградској патријаршији у коме су углавном учествовали светогорски монаси српског порекла. Иако је Стефан Душан самовласно подигао црквену управу на степен патријаршије, после његове смрти осетиле су се тешке последице овог акта. Настао је бојкот бројног српског монаштва на Атосу које је налазило једини излаз у томе да уз помоћ кнеза Лазара посредује при измирењу и скине анатему са српске цркве. Овај значајни историјски акт одразио се и на пољу друштвеног и културног живота. Активност светогораца у овим тренуцима доказ је о старим, непосредним и тесним везама Србије са Светом гором. Преко угледних и утицајних личности они су у Србију преносили своја схватања о реформи црквенолитургијског распореда плана грађевине и на градитељску концепцију. Тако су на широко отворена врата пренети са Свете горе

нови утицаји, који су са собом носили нове облике грађевина. Ти облици се огледају у основној архитектонској замисли коју су Милутинови градитељи већ раније извели на Светој гори, далеко од српских територија, и управо, за време кнеза Лазара су освојили Поморавље у коме је формиран нов стил касне српске средњовековне архитектуре.

Поред светогорских утицаја који се огледају пре свега у типу грађевине и организацији унутрашњег распореда простора, архитектура дугује у доброј мери и традицији грађења у претходној епохи, прве половине XIV века. Лазареви градитељи нису еклектички пренели на српско тле светогорски шаблон. За спољње обликовање са распоредом пет купола, полихромију фасада или декоративну камену пластику не налазе се аналогije на Атосу. Српски неимари вајају модел грађевине по свом укусу, ослањајући се и на градитељска искуства протомајстора Љевишке, Нагоричина, Матејче и Грачанице. За разлику од светогорског квадратног облика, они за план основе усвајају издуженији правоугаони облик уписаног крста и комбинују са триконхосом. Изнад углова грађевине распоређују четири мање куполе, док фасаде на својствен начин прецизно шарају наизменичним редовима камена и опеке. Да би живописност фасада дала што богатији ефекат, налажено је места и за камени украс.

План моравске грађевине је оригиналан. Ова локална концепција проистекла је из нагомиланих претходних искустава која се огледају с једне стране у традицији грађења, а с друге у утилитарним потребама нових црквенолитургијских канона диктованих утицајем светогорске монашке средине. Прва Лазарева црква манастира Раванице је настала симбиозом светогорских триконхалних решења и Милутинових модела уписаног крста са пет купола.

Слично појави новог типа црквене грађевине, градитељи у Поморављу конструишу и свој нови модел нартекса специфичног карактера. Мада се међу претходним примерима не налазе решења за која би се могло рећи да су служила као директни узор, ипак моравски сажети и развијени облици садрже многе елементе из претходних епоха грађења отворених нартекса. Збир таквих елемената наговестио је нове облике које су Лазареви неимари умели синтетички да повежу у целину. Основни облик решења уписаног крста са куполом нашао је места углавном уз велике манастирске лавре, а мање грађевине пратили су облици сажетог крста.

У погледу на хронологију и однос раваничког нартекса према хиландарском ексонартексу, хиландарски је претходио моравском типу. О томе сведоче историјска документација, археолошки материјал и материјални остаци архитектуре старог раваничког нартекса сагледани у реконструкцији. У току радова на Раваници и у време великог стваралачког елана саграђен је хиландарски ексонартекс. Једноставни пиластри раваничке цркве понављају се на ступцима између широких хиландарских отвора, а релативно грубо профилисане ступце са усеченим колонетама, изведеним под рукама раваничких мајстора клесара, далеко финије обрађују каменоресци Лазарице, Велућа и Каленића. Тако једно зрело решење у другостепеној пластици и декорацији Раванице, у својој брзој еволуцији доживљава кулминацију на Лазарици и Велућу, да би касније, нарочито у каменом пластичном украсу, испољио врхунски домет на Каленићу и Милентији.

За разлику од претходних епоха средњовековне српске уметности, ову епоху посебно карактерише и доприноси њеној оригиналности плитко резани камени украс. Уметност плитко резане површинске пластике била је већ одавна веома распрострањена на подручјима Истока, одакле је освајала многа медитеранска културна жаришта. Одјек ове уметности је у различитим епохама средњег века и у различитим срединама био неједнаког интензитета. Па ипак, та врста скулптованог украса је у разним епохама свог развоја увек носила карактер

епохе, а по садржини је била одраз религиозно идеолошких схватања. Основни облици мотива су се провлачили кроз читаву епоху, али је њихова интерпретација у различитим срединама различито схватана. Посебни услови у свакој таквој средини давали су овој уметности специфичан израз и оригиналност.

Досадашња проучавања моравске пластике углавном су се ограничавала на резани камени украс, који је пратио архитектуру грађевине или испуњавао црквени инвентар. Међутим, мотиви и њихови облици, били су веома распрострањени и на другим материјалима (на текстилу, илуминираним кодексима минијатурног сликарства, дрвету, у орнаменталној уметности старијег живописа или на металу са истом тематиком, а често и истим мотивима). Но, без обзира на распрострањеност, моравски геометризовани, биљни или зооморфни мотив, носио је увек иста идејна схватања и исту садржину. Суштина и карактер се нису мењали, а техника изражавања је сама донекле мењала основне облике употребљаваних мотива. На пример, интерпретација сличног или истог мотива на текстилу, у минијатури, на зидној површини или у камену, дозвољавала је уметнику, уз помоћ средстава и маште, да га обради финије или грубље, раскошније или једноставније, у зависности од подлоге на коју је мотив пренешен.

О пореклу каменог моравског украса било је доста речи у нашој и странијој научној литератури. Тражени су путеви и везе чак на Кавказу, или у ризници прероманске пластике, али су увек давани уопштени закључци о томе да путеви воде са Истока. Неоспорно је да је то прави далеки пут, али због још недовољно проучене камене пластике касне византијске епохе и под њеном сфером утицаја културних центара јужних балканских територија, није се могло доћи до правих резултата. У Цариграду, строга традиција давала је дуго отпор новом стилу каменог украса, али њени перифарни делови, политички и географски отргнути од своје метрополе, далеко су брже уступали места новим схватањима. Тешко, стидљиво, али постепено, ослобађало се традиције грчко и македонског тле, а удаљеније подручје Лазареве Србије пружило је повољније услове за бржу афирмацију нових схватања.

Нови стил камене пластике почео је да заузима место у архитектури споменика на јужним средњовековним територијама око средине XIV века. На жалост, у свом зачетку није доживео пуни развој због турских освајања. На територији Македоније, на којој је Millet запазио инфилтрацију нових и до тада непознатих мотива тражећи им порекло на оријенталним подручјима, скулптори су почели да исте мотиве клешу у камену неколико деценија пре него што су се појавили на споменицима Поморавља. Трагови нових схватања одразили су се и на мањим споменицима на данашњој територији Косова и Метохије, у сливу Биначке Мораве или у пределима око Новог брда, где се средином XIV века одвијао врло интензиван културно уметнички живот. Не само у архитектури него и у зидном сликарству, тамо су се осећала нова стрмљења која су временски претходила и сазрела у стваралаштву Лазареве Србије. Ови до скоро недовољно познати терени на којима се није ишло за систематским прикупљањем документације пружају драгоцене податке.

Уметничко стваралаштво из доба Лазара и његовог сина деспота Стефана, достигло је висок ниво. Најбољи сведоци архитектонских достигнућа и скулптованог украса су бројни споменици. Протомајстори и скулптори извајали су нови модел грађевине и оденули га у камени декоративни украс. Овај нови модел није настао преношењем готових и познатих облика, већ је изникло из симбиозе светогорских утицаја и претходне традиције Милутинових решења издуженог уписаног крста.

Жива активност у скрипторијумима Ресаве и Љубостиње сведочи о успону средњовековне књижевне културе. Отуда су се у овако снаж-

ним центрима нашли поред личности књижевног живота и уметници минијатурног сликарства, илуминатори и преписивачи, зографи са палетом, која у иконографији јаче него у старијем сликарству акцентира страдања Христова или уступа почасна места светим ратницима у певницама. И поред слугњи које је изазивала у уметничковој машти стрепња од ратне стихије, сликари су се каткада одвајали од савремене стварности, компоњујући у троуглу фигуре са топлим животним инкарнатом и лазурним тоновима њихових хитона.

Једном речи, ствараоци у Поморављу су били творци једног снажног препорода. Остављајући за собом старе форме конзервативне традиције они су наглим заокретом унели свежије импулсе у архитектуру, скулптуру и зидно сликарство.